

POSŁOWIE

Zgodnie z tematem sesji *Kształtowanie się świadomości klasowej i narodowej chłopów w okresie zaborów* szczegółowy program koncentrował się wokół trzech zagadnień. Pierwsze dotyczyło zasadniczego procesu zdobywania samowiedzy przez chłopów ziem Polski centralnej oraz roli świadomości w kształtowaniu klasy chłopskiej, ze wskazaniem źródłowo-metodologicznych uwarunkowań. Drugie prezentuje wyjście na obrzeża — w sferę pogranicznych terenów ziem polskich. Trzecie — świadomość chłopów na emigracji. Zakreślono tym niejako terytorialny zasięg życia chłopów polskich, włączonych w różne organizmy państw zaborczych i tych co wyemigrowali do obcych krajów. Na kanwie terenu, dużego zróżnicowania geograficzno-historycznego i kulturowego, kształtował się złożony proces dochodzenia chłopów do samookreślenia się klasowego i narodowego.

Poznanie możliwie całego spłotu uwarunkowań długiego i złożonego procesu, elementów powodujących rozwój bądź jego zahamowania, prowadzi ku oparciu się na studiach regionalnych i wskazywaniu co było specyficzną cechą danego regionu, a co wspólne, integrujące obszar w większe jednostki terytorialne. Regionalność wydaje się być nieodzowna dla skutecznego prowadzenia badań i ustalania stanu świadomości chłopów w porównywalnej płaszczyźnie poziomej. Wynika to również z samej istoty świadomości, rozwijającej się w kilku płaszczyznach. Dwie podstawowe krzyżują się w wyniku poziomego rozwoju, zataczającego różne obszarowo kręgi i pionowego określanego przez czas, który nie zna końca, a jest dzielony zmianami w procesie historycznym. Uwzględniając tylko te dwie płaszczyzny długiego w czasie rozwoju na rozległym, zróżnicowanym geograficznie, historycznie i kulturowo obszarze w ponad stuletnim okresie, problemów badawczych nasuwa się wiele. Wybrano i wprowadzono do programu tylko te, o których było wiadomo, że są oparte na analizach źródłowych.

Źródła, to znowu jeden z powodów, który sprawił że liczba referatów i komunikatów wzrosła w programie sesji. Do badań świadomości nie

wystarczają źródła historyczne. Wprowadzono więc pewne tematy typu sondażowego, dla sprawdzenia przydatności źródeł pozahistorycznych, z literatury, filmu czy etnograficznych przekazów.

Nawiązując do sprawy zróżnicowania geograficzno-historycznego i kulturowego terenu życia chłopów polskich, pragnę zwrócić uwagę na jeszcze innej natury zróżnicowanie, które nie mniej od wymienionych wpływało na kształtowanie się świadomości chłopów. Dotyczy to samych chłopów, ich demograficznej i społecznej struktury, zmieniającej się z procesem dziejów i warunkami życia ludności wiejskiej. Strukturę społeczną ludności wiejskiej Królestwa Polskiego, główny przedmiot naszych zainteresowań, dla całego okresu objętego badaniami przedstawił doc. dr hab. Julian Janczak. Osiągając, dane przybliżone do stanu rzeczywistego, zaprezentował w kilku przekrojach czasowych stan zaludnienia wsi z podziałem na grupy społeczne, wyznaniowe i narodowościowe. Wyodrębnienie chłopów w całej swojej masie i ukazanie ich struktury wewnętrznej z podziałem na grupy społeczne, stan zamożności i inne zróżnicowania, okazało się zabiegiem trudnym z przyczyn źródłowych, niedostatków statystyki. W trakcie wczytywania się w zmagania Autora, konieczne z przyczyn metodologicznych dla ukazania liczby chłopów, ich struktury społecznej, wyznaniowej, wzrostu demograficznego, nasuwa się refleksja, jak mało znaczącą byli klasą, mimo swojej liczebności, dla sporządzających statystykę. Nie zasługującą na oddzielne szczegółowe opisanie.

W opinii nauki, braki statystyki tłumaczy się nieumiejętnością jej sporządzania. Nie sposób temu zaprzeczyć, lecz jednocześnie trudno się oprzeć refleksji, że polityczne, i światopoglądowe przekonania „oświeconych” długo funkcjonowały w ich świadomości o „chłopach przypisanych do pana”.

Autor stosując metodę krytyki, o skuteczności której informuje, ukazał rosnącą liczebnie klasę chłopską, jej strukturalne przemiany, grupy wyznaniowe i skład narodowościowy. Dla sprawy świadomości chłopów stanowi to bazę ujętą globalnie w skali jednego zaboru — rosyjskiego. Postulowane badania regionalne, miejmy nadzieję, uszczegółowią dane o chłopach, ich podziale warstwowo-klasowym oraz na inne mniejsze grupy, rolniczo-rzemieślnicze, wyrobnicze, czasowo zatrudnione w zawodach pozarolniczych. Są to wszystko istotne przesłanki dla badań świadomości.

Określony statystycznie podmiot, w socjologicznym rozumieniu stanowi żywą strukturę zbiorowości chłopskiej, kształtowaną prawami rozwoju społecznego. W procesie tym przekształca się z „klasy w sobie” na „klasę dla siebie”, występując w interesie grupowym i indywidualnym swoich członków, aktywizuje ich. Prof. dr J. Szczepański, przypomina-

jąc na wstępie powyższą, najogólniej znaną zasadę rozwoju klasy chłopskiej, rozważał rolę świadomości w tym procesie. Uściśliwszy pojęcia *świadomość* i *rozwój*, różnie rozumiane w naukach społecznych, analizował te elementy świadomości klasowej chłopów, które miały doniosły wpływ na wyznaczanie kierunku rozwoju tejże klasy, a jednocześnie ulegały zmianom w procesie historycznym. Tak było — zdaniem Autora — z pracą chłopów pańszczyźnianego, która po uwłaszczeniu mogła stać się przyczyną zmiany sytuacji gospodarczej i społecznej rodziny chłopskiej. „Przywrócenie pracy jej roli jako czynnika kształtowania własnego losu było zjawiskiem doniosłym w kształtowaniu świadomości, w jej zwrotnym oddziaływaniu na sytuację poszczególnych rodzin i całej klasy” — zaakcentował Autor. Wskazał on więcej wzajemnych zależności zachodzących między wieloma elementami świadomości społecznej chłopów i rozwojem ich jako klasy świadomej swego miejsca i znaczenia w życiu narodu. Przez socjologów nazywa się to procesem wchodzenia chłopów do narodu, określanym przez prof. J. Szczepańskiego jako proces modernizacji wsi. Proces ten ma swoją historię, lepiej lub gorzej znaną; pragnę zwrócić uwagę na inne jeszcze stwierdzenie prelegenta, że „klasą konstytutywną narodu byli zawsze chłopcy tworzący produkt narodowy i utrzymujący swoją pracą gospodarkę narodową” — dodajmy — niezależnie od tego, że nie byli uznawani za część składową narodu.

W skrótovej formie wypunktowanych procesów częściowych, kształtowanych oddziaływaniem wielu czynników stanowiących elementy świadomości, prof. J. Szczepański zanalizował znaczenie poczucia krzywdy społecznej, zrozumienia przez chłopów własnej roli jako producentów żywności, pojmowania przez nich wolności, zaznaczania zmiennej postawy wobec ziemi, w wyrazach religijności, stosunku wobec państwa i rozumieniu roli władz politycznych, w traktowaniu własnej kultury ludowej, wzroście aktywności, samodzielności, samorealizacji klasowej, kultywowaniu tradycji narodowych, ukazywanych w długich ciągach historycznych po czasy współczesne; zaznaczona została długa droga samorozwoju społecznego i narodowego chłopów.

Inspirujące przemyślenia prof. dr J. Szczepańskiego wywołały żywą dyskusję z polemicznymi akcentami. Najwięcej kontrowersji wywołała sprawa poczucia krzywdy przez chłopów — zdaniem Autora — ubezwładniającego aktywność i konstruktywno-pozytywną działalność klasy chłopskiej, ograniczającego myślenie o przyszłości. Akcentowano wręcz odwrotne znaczenie pocuciem krzywdy wywołanego działania chłopów, często dynamizujące walkę klasową. Pragnę podkreślić jako pozytywny walor sesji charakteru interdyscyplinarnego, pozwalający konfrontować poglądy i ustalenia z korzyścią dla badań świadomości, jak również

prezentowanych dyscyplin. Przykładem tego staje się nawiązana współpraca socjologów z historykami.

Długofalowe procesy, uogólnione socjologiczną teorią rozwoju społecznego, historyk konkretyzuje, uściśla i weryfikuje, analizując krótsze odcinki czasowe, w oparciu o dokumentujące źródła.

Sprawa źródłowa najtrudniejsza jest dla wczesnych stadiów kształtowania się świadomości chłopów. Są to w najlepszym przypadku źródła pośrednie, wymagające stosowania ostrej i wnikliwej krytyki, powściągliwości i ostrożności w formułowaniu wyników analiz badawczych, zwłaszcza gdy zostały oparte na przekazach pochodzących od osób obcych klasowo chłopom, niechętnych wobec nich.

Poradził sobie skutecznie z krzywym zwierciadłem publicystyki ziemiańskiej Królestwa Polskiego doby wielkich reform agrarnych, prof. dr hab. Z. Stankiewicz. Z nie zamierzonych przez ziemian portretów chłopów, przeczerzonych, z niemłą dozą niechęci przebijają się myśli własne chłopów, jego pojmowanie wolności, prawa, sprawiedliwości, wyobrażenia o zwierzchnictwie pana, Kościele, państwie zaborczym i inne.

Autor wskazał iż ziemianie, patrząc na wieś przez pryzmat własnych koncepcji i interesów, formułowali tezę o niedojrzałości społecznej i narodowej chłopów, nazywając ich „małoletnimi” bądź „w stanie dzieciństwa”. Równocześnie, w kontekście uzyskanego materiału źródłowego, Autor sygnalizuje rzeczywisty stan świadomości chłopów, pośrednio wyłaniający się z ziemiańskich uwag i opinii. Akcentuje zaawansowaną świadomość prawną chłopów i nieufność ich do reform ziemiańskich, widząc w ich zastosowaniu pogorszenie własnych warunków życia, sprawdzone doświadczeniem. Podkreśla niechęć chłopów do nowych praw charakteru burżuazyjnego, od czasów napoleońskich i Księstwa Warszawskiego. Korzystniejsze widzieli dla siebie dawne prawo zwyczajowe. Ucieczka chłopów w przeszłość i niechęć do nowego, w ocenie pańszczyzniano-czynszowej praktyki, pogarszającej ich położenie, kojarzy się z konserwatyzmem chłopskim. Jest on składowym elementem klasy chłopskiej, odgrywającym dużą rolę w całym procesie jej rozwoju.

W etapie przechodzenia od feudalizmu do kapitalizmu chłopci stanowili szczególnie oporną klasę przeciw nowemu, co nie oznacza, że chcieli utrzymania starego porządku, który budził powszechne niezadowolenie. Broniono starego nie z przywiązania do przeszłości i konserwatyzmu, lecz ze znajomości zmieniającej się rzeczywistości, pogarszającej się z wprowadzaniem nowych praw i innych aktów reformatorskich. Ze znajomością rzeczy występowali chłopci w obronie przywrócenia dawnego prawa zwyczajowego, jako lepszego od nowego, typu burżuazyjnego. „Mieli oni [chłopci] czas nabrać nieufności do wszelkich form umów,

które nie doprowadzają ich do własności" — powtórzmy za Autorem, konstatację ziemianina.

Z przekonaniem, że stare prawo lepsze od nowego, przeciwstawiali chłopci własne dążenia koncepcjom ziemiańskim, wyrażając nadzieję, że „zostaną doprowadzeni do własności”. Dążenia chłopów, nie pozbawione konserwatywnych elementów, stawały się ich nie pisanym programem, nakierowanym w przyszłość. Świadomi swoich celów, rozwinęli chłopci ruch walki, który zatoczył szerokie kręgi w latach 1861—1863. Koresponduje z powyższym tematem komunikat dr Cz. Rajcy, wskazujący na czynniki kształtujące świadomość przeduwłaszczeniowych chłopów, głównie oczynszowanych w dobrach ordynacji zamojskiej. Na czoło wybija się coroczny opór chłopów przy wnoszeniu opłat z tytułu użytkowania gospodarstw, co było — zdaniem Autora — wyrazem wzrastającej ich świadomości klasowej.

Żałować należy, że nie dopisał Autor z przedstawieniem świadomości narodowej chłopów w wymienionych dobrach i czynnikach ją kształtujących.

W przeduwłaszczeniowym okresie badania wykazują ledwie zalążkowe stadia przejawów świadomości narodowej chłopów. Prof. dr T. Mencil wyjaśnia przyczyny tego stanu, powodowane z jednej strony ignorancją szlachty polskiej wobec Kościuszkowskiej idei uobywatelnienia chłopów, z drugiej wrogą propagandą antypolską carskiej Rosji. Mimo działań sił negatywnych, w wielu przypadkach wspierających się w męczeniu świadomości chłopów, dali oni szereg dowodów patriotyzmu, gotowości obrony kraju przed zaborem Rosji, chęci służenia ojczyźnie, z którą wiązali się, nie zawsze jeszcze świadomi jej spraw. Autor pisze o rozbudzeniu wśród chłopów południowo-wschodnich terenów Polski sentymentu narodowego, opartego na więzi terytorialnej i rodzinnej. Dodajmy również, że na braterstwie wspólnych walk w Legionach polskich Dąbrowskiego, w wojnie polsko-austriackiej 1809 r. i w ruchu powstańczym 1830—1831.

Odwołam się tu do wstępu i szerzej tam omówionej sprawy regresów, zahamowań bądź wręcz braku ciągłości w rozwoju świadomości narodowej chłopów.

Wśród spraw kształtowania się świadomości klasowej i narodowej chłopów na czoło wysuwa się rola przywódców. O ich działaniach, w wielu wypadkach osób znanych personalnie i zawodowo, jest nieco w literaturze, więcej w biografiiach, sporo w dziejach ruchu agrarnego przed i po uwłaszczeniu. W miarę zwiększania się aktywności chłopów na innych płaszczyznach życia i walki wsi, wzrastała liczebność przywódców różnego charakteru, rzecz można różnych proveniencji i specjalności: w dziedzinie gospodarczej, oświatowej, samorządowej, spraw politycz-

nych, życia społecznego itp. O oparciu o kartotekę ok. 300 osób, z różnych etapów dziejów wsi przed- i powłaszczeniowych okresu w byłym zaborze rosyjskim, wprowadziła pewną systematyzację mgr M. Kostrzevska, ukazując rolę przywódców wyrosłych w ruchu chłopskim i ludowym. Uwagę skoncentrowała na chłopach przywódcach, wybijających się aktywnością i wnoszących pozytywny ferment w przekształcanie życia gromad, gmin i większych regionów. Wpływali oni na krystalizację poczucia odrębności klasowej chłopów, poszerzając własne horyzonty samowiedzy chłopskiej. Budzili ufność w zbiorową siłę chłopów, zdolną bronić ich interesów i spraw im bliskich. Najważniejsze było zdobycie autorytetu, szacunku i zaufania wśród swoich. Ich rozwój postępował w sprzężeniu zwrotnym wzajemnych oddziaływań: przywódcy wpływali na podniesienie poziomu ogólnego gromady, jej stanu organizacji i kultury, te zaś kształtowały opinię i postawy przywódców. Działo się tak za sprawą postępującego rozwoju świadomości indywidualnej i chłopskich zbiorowości. Ze wzrostem świadomości przywódcy-chłopa wzrastała jej rola inspiratorsko-przekaznikowa w środowisku działania. Sprawa chłopów-przywódców budziła wiele refleksji i uwag w dyskusji, akcentując potrzebę rozwinięcia szerszych badań w kontekście kształtowania świadomości mas chłopskich. Często przywódcy pełnili funkcję przekazników politycznych swoich stronnictw, wywierając wpływ na kształtowanie postaw i światopoglądu politycznego chłopów. Indywidualną ich rolę zwielokrotniają stronnictwa i partie, jako zorganizowane formy przywódcze.

O wpływie partii politycznych na kształtowanie świadomości chłopów na Lubelszczyźnie pisze dr A. Wójcik. Są to już czasy przełomu XIX i XX wieku, lata rewolucji 1905—1907 r., która spowodowała duży skok w rozwoju świadomości chłopów w całym zaborze rosyjskim. Badania własne Autorki ukazują krzyżowanie się różnorodnej działalności i przenikanie na wieś do chłopów wpływów stronnictw: kierunku narodowego, socjalistycznego podzielonego na skrzydła PPS i SDKPiL oraz ludowego. Zauważa w licznych formach wystąpień antycarskich działaniach chłopów przyswajanie przez nich wielu haseł i myśli politycznych, poszerzających ich horyzont widzenia i rozumienia spraw ówczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej. Podkreśla krystalizowanie się świadomych postaw wśród chłopów i wzrost zainteresowań sprawami wsi i kraju.

Poszerzył ten problem doc. dr A. Koprukowniak, omawiając oddziaływanie Stronnictwa Narodowo-Demokratycznego (endecji) i Polskiego Związku Ludowego. Wskazał on na inne jeszcze swoiste uwarunkowania postaw chłopów Lubelszczyzny, wynikające z tradycji bądź z preferencji władz centralnych i regionalnych w pewnych dziedzinach życia,

dominujących wpływów rosyjskich (szkolnictwo, cerkiew prawosławna). Zwrócił ponadto uwagę na inne jeszcze, znamienne dla znacznej części Lubelszczyzny, uwarunkowania polityczno-kulturowe, wynikające ze zróżnicowania społecznego, językowego, religijnego i obyczajowego. Występowały one głównie na obszarach przygranicznych, na wschodzie Królestwa Polskiego z cesarstwem Rosji i na południu z monarchią austro-węgierską. Usytuowanie nadgraniczne, z ludnością chłopską różnojęzyczną i różnowyznaniową, pozostającą pod wpływami przenikających się kultur: polskiej, litewskiej, białoruskiej czy ukraińskiej stwarza niezwykle złożony problem w badaniach świadomości. Ledwie zasygnalizowany w związku ze sprawą unitów, nazywanych Rusinami i mówiących językiem białorusko-ukraińskim. Ludność ta, przywiązana do wiary katolickiej, oporna wobec narzucanego jej prawosławia, szukała pomocy w Kościele rzymsko-katolickim, szykanowanym przez zaborcę, jako ostoi polskości. Walcząc o utrzymanie wiary ojców integrowała się z narodowymi interesami Polaków, przeciw polityce carskiej.

Podobnie jak na obrzeżach wschodnich, świadomość chłopów terenów pogranicznych północno-zachodnich w zaborze pruskim kształtowała się na drodze wspólnoty kulturowej, a zwłaszcza języka, nie zawsze wyznaniowej, z terenami Polski centralnej. W oparciu o badania etnograficzne i wywiady z ludnością kaszubską okolic Bytowa, przedstawiła świadomość chłopów polskich doc. dr hab. J. Kucharska. Stwierdziła jednocześnie występowanie dwóch nurtów kultywowania polskości przez Kaszubów trzech generacji. Oznaczało to integrowanie się z „ojczyzną prywatną” — małą Ziemią Bytowską i „ojczyzną ideologiczną” — Polską poprzez wiązanie tradycji lokalnej z polską tradycją narodową. W szerszym omówieniu wskazała na charakter i rolę czynników kształtujących świadomość poprzez więzi terytorialne, religię, język, regionalną kulturę ludową i pamięć historii. Akcentując występowanie czynnika emocjonalnego, kryjącego więzi narodowe, wskazała na jego funkcję podtrzymującą ciągłość z historią Polski. Język i religia, utożsamiane z polską kulturą i narodowością, są wciąż żywotne wśród Kaszubów uważających się za Polaków. Dostrzega się tendencję włączania motywacji patriotycznych do kaszubskich zwyczajów czy obrzędów, co miało miejsce zwłaszcza w okresie wzmożonych prześladowań politycznych przez władze administracyjne i policyjne państwa. Znamienne dla terenów pogranicza było uwrażliwienie na „obce” w regionalnej kulturze kaszubskiej, wypierane przez „własne” i „swojskie”, często wyidealizowane.

Wśród pozytywnych zjawisk dostrzega się negatywne, jak zanikanie wątków tradycji historycznych i regres polskiej świadomości narodowej, współcześnie występujący w badanym regionie kaszubskim. Autorka sygnalizuje przyczyny tego stanu.

Trzymając się porządku strefowego podziału na tereny centralne ziem polskich, obrzeża i emigrację, ta ostatnia wydaje się mieć szczególnie wpływ na dynamikę rozwoju świadomości chłopów. Żałować należy, że tylko jeden referat tej sprawie poświęcono. Jego celem, obok poznania jednego tylko wycinka obszarowego i problemowego, jest nadę wszystko inspiracja dla pobudzenia innych do dalszych pogłębionych studiów. Wśród emigracji chłopów polskich do Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej, w świetle ustaleń prof. dr K. Groniowskiego, występowały w jednym czasie różne postawy chłopów, pozwalające wnioskować o stopniu ich świadomości. Na zróżnicowanie samowiedzy chłopów wpływały zabory, czas emigracji i stosunki panujące w rodzinnych wioskach, gminie, parafii.

Przywiązanie do rodzinnych stron i pozostałych w kraju bliskich osób budziło refleksje powodowane tęsknotą i przeżyciami nowych doświadczeń w zetknięciu z obcym światem.

Autor nawiązując do dwóch utrzymujących się koncepcji o nieświadomym swojej polskości emigrującym chłopie oraz już rozbudzonym narodowo w chwili opuszczania kraju, zweryfikował źródłowo argumenty stron zaangażowanych w sporze dotyczącym emigracji w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej z trzech zaborów ziem polskich. Weryfikacja nie obala żadnej z powyższych koncepcji, jedynie akcentuje współlistnienie różnych postaw, które w jakimś stopniu uwarunkowane zostały nie tylko wpływem zaborów i czasu emigracji, lecz również oddziaływaniem węższego środowiska wsi polskiej i kontaktów zewnętrznych.

Lektura różnorodnych argumentacji nie tyle odpowiada na pytanie jaki był stan świadomości polskich chłopów opuszczających kraj, ile utwierdza w przeświadczeniu, że świadomi byli swojej odrębności narodowej w zetknięciu z obcym językiem, wyznaniem, kulturą. Z pobytem na emigracji poczucie odrębności narodowej wzrastało, nierzadko budził się patriotyzm do ziemi ojczystej i przywiązanie do tradycji polskich. Występujące na początku podziały dzielnicowo-zaborowe wśród polskich chłopów emigrantów ustępowały z narastającym w środowisku polonijnym procesem integracji w poczuciu przynależności do polskiej wspólnoty narodowej.

Niezbyt przekonują skrajnie formułowane opinie plemistów, zarówno wtedy gdy stwierdzano zupełny brak świadomości polskich chłopów emigrantów, jak również wówczas, gdy podnoszono jej wyraźny wzrost. Podstawa źródłowa w wielu przypadkach jest wąska. Autor niniejszego studium prezentuje ostrożność sądów, opierając się na różnorodnej dokumentacji źródłowej.

Za udaną próbę uznać trzeba filmową wizję świadomości społeczno-

-narodowej chłopów w okresie zaborów, w opracowaniu dr J. Łużyńskiej-Dorobowej. Opierając się na 40-letnim dorobku kinematografii polskiej, wprowadzającej na ekran chłopów i ich sprawy, na podstawie adaptowanych powieści i innych utworów literackich oraz specjalnie pisanych scenariuszy, prześledziła różne postawy i zachowania jednostek oraz pewnych grup klasy chłopskiej w przeszłości. Poczynając od czasów napoleońskich i Księstwa Warszawskiego z pewnym wychyleniem do XVIII w. potrąca niektórymi nawiązaniem o czasy współczesne. Zgodnie z założeniem badawczym sprawdzającym adekwatność stworzonej wizji świadomości chłopów do jej historiograficznego rozpoznania, ukazany został proces, o nierównym lecz postępującym rozwoju. Złożony z szeregu ogniów, w uwarunkowaniach literacko-reżyserskiej koncepcji ze śladami deformacji i skrzywień, zwłaszcza w ukazywaniu roli klasy chłopskiej i ogólnego obrazu dziejów, film nawiązuje do współczesności. Wiąże on przeszłość ze współczesnością i w obrazie przetworzonym własną wizją twórcy ukazuje nową płaszczyznę kształtowania się świadomości społeczno-narodowej chłopów, powstałą na styku historii ze sztuką współczesną. Na płaszczyźnie tej, obok przekazu historycznego, przedstawiona filmowa wizja wskazała na przydatność źródła pozahistorycznego dla badań świadomości.

Na trudności źródłowe dla badań świadomości chłopów wskazywałam. Komunikat prof. dr K. Dunin-Wąsowicza, poświęcony sprawie pamiętnikarstwa chłopów w XIX w., akcentuje ich wielką przydatność, nazywając je źródłem cennym, lecz mało wykorzystywanym. Moje doświadczenia udowadniają równie cenną przydatność pamiętników chłopów, zwłaszcza z XIX i początków XX w., nie tylko dla badań świadomości, lecz również życia chłopów i spraw wsi w ogólności.

Analiza źródeł nie zawsze pozwala na wyodrębnienie świadomości klasowej i narodowej, co podnoszono niejednokrotnie w dyskusji i odnotowano w jej omówieniu. Akcentowano nieustannie przeplatanie się w świadomych postawach chłopów dążeń o charakterze społecznym z pierwiastkiem narodowym i patriotycznym. Dwuczłonowe określenie świadomości chłopów, zaznaczone w tytule, jest tylko zabiegiem ułatwiającym analizę i wskazaniem na wielopłaszczyznowy charakter pojęcia świadomości i różne treści w nim zawarte. Dyskusja wniosła pewne uściślenia rozumienia świadomości jako „specyficznej struktury psycho-intelektualnej”, historyk ujmuje to pojęcie jako kategorię powstałą w procesie rozwoju; podzielam pogląd, że jest to kategoria nie dająca się dzielić na części (prawną, ekonomiczną, historyczną, społeczną, narodową itp.), lecz powinna być ujmowana jako całość. Stosowane wyróżniki są jedynie zabiegiem ułatwiającym analizę wybranych zjawisk czy procesów.

W dyskusji żywej, polemicznej, podniesiono więcej interesujących spraw, poczyniono sporo uwag, odnotowanych w omówieniu. Dla jej przedstawienia pogrupowano wypowiedzi dyskutantów na kilka problemów rozwijających temat główny — świadomość chłopów czasu zaborów, z pewnymi nawiązaniami do współczesności.

Sesja wskazała na wiele spraw otwartych bądź najogólniej i skrótko poruszonych, akcentując potrzebę szerszego opracowania sprawy chłopów-przywódców. Ich własny rozwój, wyprzedzający kształtowanie się świadomości mas chłopskich oraz rola, jaką odgrywali w całym procesie rozbudzania innych i podnoszenia na wyższy poziom samowiedzy klasowej i narodowej chłopów, wymaga oddzielnych pogłębionych studiów.

O innych istotnych problemach badawczych świadomości chłopów, zarówno w obszarze centralnych ziem polskich, jak też na pograniczach kulturowo-narodowościowych jest mowa w pierwszym referacie sesji. Autorce przyświecała myśl zainspirowania szerokiego frontu prac, możliwych do podjęcia w kilku płaszczyznach przez zainteresowane dyscypliny naukowe.

Materiały sesji prezentują osiągnięte już wyniki poznawcze, ukazujące całą złożoność sprawy świadomości chłopów, jej wielopłaszczyznowość i skomplikowany rozwój w okresie zaborów Polski. Jest to ledwie pierwszy krok w zbiorowym wysiłku poznania całego procesu złożonego kształtowania się świadomości społeczno-narodowej chłopów. W zamierzeniach organizatorów sesji należałoby uczynić krok następny i zbadać omawiany proces w okresie II Rzeczypospolitej, świadomość chłopów kształtowaną w państwie polskim, może łącznie z wojenno-okupacyjnymi latami 1939—1945.

Helena Brodowska